

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 1 (2021)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/MPRM4825>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анессова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/TDJY1201>***Г. Қ. Жүсіпова¹, Е. Қ. Жүсіпов²**¹Тұран университеті, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;²Торайгыров университеті, Қазақстан, Республикасы, Павлодар қ.

МӘШҲҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ОТ», «СУ», «ЖАРЫҚ» ҰҒЫМДАРЫ

Әлем әдебиетінде «от», «су», «жарық» ұғымдарының алатын орны ерекше. Қай әдебиетті алып қарастырмасақ та, осы ұғымдарға ерекше көңіл бөлген. Осы ұғымдардың шығу тарихы туралы Інжіл мен Құранда, көне аңыздарда кездеседі. Мақалада қазақтың ақыны, ғұламасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы «от», «су», «жарық» ұғымдарына тоқталамыз. «Жер мен көк» дастанында осы ұғымдарға ерекше тоқталған. Әлем әдебиетіндегі мол мұраның қазақ әдебиетінде, оның ішінде ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарына тоқталып, оның бастау көздерін неғұрлым кең тараған аңыздық үлгілерден, Құран мен Інжілден іздеу. Мақалада, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарының көрінісі сипатталады.

Кілтті сөздер: от, су, жарық, дастан, Құран.

Кіріспе

Мәдениеті мен ғылымы өте ертеде пайда болған, бес мың жыл бойы жемісті дамыған елдерде (Қытай, Үнді, Египет, Греция) жер, тіршілік пайда болуы үшін: «жарық», «су», «оттың» ерекше орын алғанын көреміз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Жер мен көк» дастанында Алланың алдымен нұрды жаратқанын жазады:

Кім білер әуел ақыр хақтың сырын,

Нәрсе жоқ бір өзінен басқа бұрын.

Ғаламға өзін заһыр қылмақ үшін,

Жаратты Мұхаммедтің әуел нұрын [1, 117].

Зерттеудің нысаны: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдары

Зерттеудің пәні: М. Ж. Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарының бейнеленуі

Мақсаты: Мақалада, әлем әдебиетіндегі мол мұраның қазақ әдебиетінде, оның ішінде ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарына тоқталып, оның бастау көздерін неғұрлым кең тараған аңыздық үлгілерден, Құран мен Інжілден іздеу. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттер қойылады:

Міндеттері:

– М. Ж. Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарының бейнеленуін айқындау;

– Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында «от», «су», «жарық» ұғымдарының символға айналу үрдісін зерделеу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Мақалада салыстыру, сараптау мен пікірлерді қорыту әдістері басшылыққа алынды. Қазақ әдебиеттану ғылымында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалдарының алар орны ерекше. Ақынның дастандарындағы «от», «су», «жарық» ұғымдарының көрінісін зерделеу керек.

Әлем негізгі жарық пен қараңғының қарым-қатынасынан, ара салмағынан тұратыны туралы пікірдің тарихын іздесек, алдымен ертедегі Қытай ойшылдарының жазбасына көңіл бөлуіміз керек. Ертедегі Қытай философтары әлемнің дамуын қарама-қарсы ғарыштық екі принциптің Инь және Янның бірлескен әрекеті негіздейтінін айтқан. Инь-қараңғылық, суық, ылғал, өлім бастауы болса, Ян керісінше-жарық, жылылық, от, туу көзі болып саналған [2, 5]. Ал, аспаннан жіберілген ойлар жиынтығы саналатын Інжілде (Библияда) құдайдың алдымен көк пен жерді жаратқаны, жердің алғаш... бос болып, мәңгілік қараңғылыққа батып тұрғаны, содан кейін құдайдың жарық (нұр) болсын деп айтқаны баяндалады [2, 4]. Кейінгі жылдары қазақша шыққан Құранға берілген түсініктемеде Сануилердің (бейтараптардың) :

1 Нұр – жақсылық.

2 Зұлмат-қараңғылық, жамандықты білдіреді деп санағаны айтылған.

Ал, Мұхаммед (Ғ. С.) пайғамбар негіздеген Құран-Кәрімде Алла екеу емес, тек біреу деп есептелетіні белгілі. Онда тікелей «Нұр» айтылмаса да, «жарық» ұғымына, оның жердегі адамдарды бағыттаушылық роліне көңіл бөлінген:

1 – «Алла ... өз нұсқауымен қараңғылықтардан жарыққа шығарып тұп-тура жолға салады» [3, 110].

2 «Расында Мұса (Ғ. С.)ны: «Еліңді қараңғылықтардан жарыққа шығар, Алланың күндерін ескерт» деп, мұғжизалармен жібердік» [3, 255].

3 «Ол сондай Алла сендерді қараңғылықтардан жарыққа шығу үшін өзі рақмет қылып, періштелер дұға қылады» [3, 423].

4 «Ол сондай Алла сендерді қараңғылықтардан жарыққа шығару үшін құлына (Мұхаммед Р.С.-ға) ап-ашық аяттар түсірді» [3, 538].

Сонымен бірге Құран Кәрімде: «Алла қалаған кісісін өз нұрына бөлейді» деп жазылған.

XIX ғасырдың екінші жартысында В. В. Радлов жинап, жариялаған «Шәриар» қиссасында Мұхаммед (Ф. С.) пайғамбар төрт шәриарға және Биби Патпаға (кенже қызы – Биби Фатимаға) сауал береді: «Балдан тәтті, қылдан жіңішке, тастан нұрды, Құраннан тауып берші, бар ма? – дейді» [4, 507]. Бұл арада Мұхаммедтің (Ф. С.) алдына қойған заты жай емес, асыл тас екенін ескерсек, нұр сипаты жағынан содан не асқанын ашуға сауалдың бағытталғанын межелеге болады. Сонда төрт шариярдың бірі Әбубәкір (В. В. Радлов кітабында «Абу Бәкір» деп берілген) ең нұрлы деп намаз нұрын атаса, Омар да сол пікірді қолдайды. Ал, Әзірет Оспан, нұрлы деп Құранды бөліп көрсетсе, Фатима бабасының жүзін, яғни Мұхаммедтің нұрын алады. Бұл жауаптар жеке-жеке алғанда, дұрыс көрінгенімен, Құдай әмірімен келген Жәбірәйл періште былай деп жауап береді:

Нұрды тұр осы тастан Алла жолы,
Бұл балдан Алла жолы тәтті болды.
Құдайға құлшылық қып шықпағымыз,
Жіңішке жалғыз қылдан маған қатты [4, 503].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Алланың алдымен нұрды жаратуын айтумен бірге одан әрі жарықты- иманға, ал жарық көзі шамды (канадилді) көкірекке балайтынын бейнелеген:

Екінші кітап алған бір кеңеске,
Адам-тау, көкірек кандал: сол емес пе?!
Болғанда жарық иман – ол ағашы,
Ғақылды оған қосқан май демес пе?! [1, 106].

Бұл арада иман жетекші болса, ал ақыл себепші, көмекші ретінде келтірілгенін байқауға болады.

Адам өлгенде, алдымен қабір ішінде Алла нұры болуын тілеу XIII ғасырда жазылған Қожа Ахмет Иассаuidiң кітабында орын алған: «Алла нұры қабір ішін жарық қылғай, Періштелер өңірінен сәуле құйғай» [5, 78].

Осы орайда ең алдымен не жаралды дегенде, нұрмен не тайталаса, не одан бұрын орын алған суға назар аударған жөн деп санаймыз. Ертедегі Грек ғылымы тарихында үлкен орын алатын Фалес Милетский (Б.з.д. YI ғ.) тірліктің судан бастау алғанын [2, 10] жазған. Фалес Милетский бұл пікірді қайдан алған десек, көпес ретінде шығыста көп болған оның Шығыс мифологиясына сүйену мүмкіндігі [2, 10] көңіл бөлерлік. Ал, «Шан Шу» деп аталатын Көне Қытай туындысында (Б.э.д. I мыңжылдық басында) «Бірінші бастау – су, екінші – от, үшінші – ағаш, төртінші – металл және бесінші – жер», – деп берілген екен [2, 15]. Сондай-ақ ертедегі Месопотамия, Шумер, Вавилон тұрғындарының әлемнің бір кезде ұшы-қиыры жоқ Мұхит қоршауында болғаны... туралы ұғымы [2, 27] да ой саларлық. Сонымен

қатар судың бар тіршілік бастауы болғаны туралы ілімнің ертедегі Үнді мифологиясына да орын алғаны да көңіл бөлерлік [6, 15].

Зерттеуші С. Талжанов отқа табынудың көне заманнан келе жатқанына назар аудартады: «Осы күнгі совет ғалымы Г. Н. Румянцевте: «Түріктің, монғол, буряттың отқа табынуы өте ескі дін, сондықтан тек Иран әсері деу де өте қиын, әрине, ықпалы да бар шығар» [7, 39], – деп ескертіп өтеді. Әлем жаратылысы, жер мен көк арақатынасындағы су мәні хақында көне аңыздарда осы іспетті пікірлер орын алса, Мәшһүр Жүсіп дастанында да суға ерекше мән берілген:

Бар құдай салды назар сонда суға,
Су қайнап, айналасы толды буға.
Буынан сол дарияның көкті жасап,
Білдірді құдіретін жас пен куға [1, 113].

Мәшһүр Жүсіп үшін жер-әлемнің бір бөлшегі. Ол жердің пайда болуын айтпас бұрын алдымен әлем жаратылысына, онда жер тәрізді тіршілік бастаулары көп екеніне ден қойғызады. Халықта «жеті қабат көк» ұғымы ежелден келе жатқаны белгілі. Ал, Мәшһүр Жүсіпте көктің жетеу болуымен бірге жердің де жеті түрі бар екені айтылады:

Қойыпты жеті көкке жеті есікші,
Өтірік айтар кісі емес, мен өсекші...
...Жеті көк, тоғыз палақ былай тұрсын,
Құрайын тағы кеңес – жеті жерден [2, 114].

Осы орайда «жеті» сөзімен қатар Мәшһүр Жүсіпте «жетіс мың» тіркесі де біраз қолданылғанына да назар аудартқымыз келеді. «Неге жеті көк, жеті жер және жетіс мың арқан?» деген сауалдарға жауап беруді ғарышты зерттеу ғылымының кейінгі даму үлесіне қалдыра отырып, мына жорамалды айтқымыз келеді. Біздіңше, «арқан» деген сөзде әзірше көзге де көрінбейтін, көруге арналған арнайы приборға да ілінбей жүрген тартылыс негізделген «тартылыс жібі» дейміз бе, әйтеуір бір ұзын да алып белдік аталуы да мүмкін. Сондай-ақ мына жолдардағы:

Басқышы, тірегі жоқ ғаршы қылды,
Хисапсыз сол ғаршыға аяқ берді.
Арасы аяқлардың сондай алас,
Құс ұшса, отыз мың жыл қылып жарыс [2, 108].

«аяқ» деп отырғаны біздің ұғымдағы адамның, не малдың, не тіпті алып бір прибордың таянышы, аяғы емес, тағы да жай көзге көрінбейтін, кейін ғылым дәлелдеуге тиіс, тартылысты негіздеп тұрған алып белдеу болуы да мүмкін демекпіз. Мәшһүр Жүсіп сонымен бірге жердің жаратылуын айтпас бұрын, сегіз жұмақ, жеті тамұқтың қалай жаратылғанын да тәптіштеп баяндайды. Осы орайда көркем шығармадағы оқиғалар орны ретінде жұмақ пен тамұқ алынуы да Европа, Азия халықтары әдебиетінде ертеден бар екенін дәлелдеу үшін, белгілі араб әдебиетін зерттеуші Ә.Дербісәлиев байқауына иек артқан жөн деп санаймыз.

Зерттеуші еңбегінде X–XI ғасырлардағы араб шайыры Абул-Ала әл Мағарридің (973 ж. туған) шығармасына сүйеніп пікір айтады: «Абу-л-Аланың екінші бір» Кешірім туралы арнау» атты трактаты да жоғарыда сөз болған туындысымен сарындас. Ғұламаның бұл еңбегі «әл-Карих» деген атпен белгілі болған Али ибн Мансур әл-Халабидің арнау хатына жауап ретінде дүниеге келген. Оқиға Дантениң «Күдіретті комедиядағы» жұмақ пен тамұқта өтеді» [8, 146].

Біздіңше, дастандағы сегіз жұмақ, жеті тамұқты тек діни аңыз жемісі деп қарамай, онда да әлі бізге белгісіз ғарыштық ұғымдар болуы мүмкіндігін айтқымыз келеді. Осы орайда әлем негізін: су, от, ағаш, металл, жер құрайтыны туралы ертедегі Қытай ойшылдарының айтқандары [2, 15] да «жердің-әлем бөлшегі» екенін танудан туған болар деп шамалаймыз. Тек Қытай ойшылдары емес, басқа да халықтардың көне аңыздарында әлем негізі дегенде, от, ауа, су, ағашты алуда ұқсастықтар болуында да ойланарлық жәйттер көп. Мәселен, Индияда б.э. алғашқы ғасырында әлем жаралуында мәні үлкен тоғыз түр аталады. Алғашқы бесеу ретінде: жер, су, от, ауа және «акаша» деп аталатын ұғым алынған. Ал, одан кейін: уақыт, кеңістік, жан, ақыл берілген. Алғашқы бес ұғымды «бәсута» деп алып, оны адамның: иіс, дәм, түс, сезгіштік /сипат білу/ және дыбыс түрінде қабылдайтыны айтылады. Одан әрі жерге : иіс, дәм, түс, сезгіштік тән болса, суға-дәм, түс және сезгіштік, отқа-түс пен сезгіштік, ауаға-сезгіштік, ал, акашаға тек дыбыс тән делінген [2, 14].

Тіршілік көздері туралы айтылған ертедегі Қытай, Грек ойшылдары пікірлеріндегі отқа көңіл бөлушілікті салмақтаумен қатар, мұсылман дініне дейін өмір сүрген зароастралық дүниетанымда да отқа табыну орын алғанын ескеру керек. Сондай-ақ Көне Грек мифологиясында отты әкелуші Прометейге көңіл бөлінсе, от ұрлаудың басқа да халық аңыздарында орын алуы адамдардың ертеден отты ерекше бағалауын танытады. Бұл аңыздардың бәрінде оттың тіршілік үшін мәнді, пайдалы жақтары сөз болса, Құран Кәрімде адамдарды түрлі күнәлардан сақтандыру үшін тозақ оты айтылып отырады.

Мәшһүр Жүсіп дастанында күнәлі адамдарды жазалау үшін оттың тозақта атқарар қызметін бөліп көрсету жүзеге асқан:

«Таусылып тозақ оты бітпес!» – дейді.

«Жазалы және жанып кетпес!» – дейді.

«Тамұғының тереңдігі сондай алыс,

Мың жылда тастаған тас жетпес!» – дейді [1, 112].

Қорытынды

Қорыта келгенде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында кездесетін «от», «су», «жарық» ұғымдарының мәнісін түсіндіре отырып, Құраннан бастау алған оқиға желісін алға тарта отырып, Мұхаммед (F. C.) пайғамбардың бейнесі осы тіршілік көзінің, жаратылыстың жалғасы ретінде дәйектеледі.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Көпейұлы, М. Ж.** 20 томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы : Алаш, 2003. – 432 б.
- 2 **Евсюков, В. В.** Мифы о вселенной. – Новосибирск, 1998.
- 3 Құран Кәрим. – Медине, 1991.
- 4 Ел қазынасы ескі сөз. В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. – Алматы : Ғылым, 1994.
- 5 **Яссауи, Қ. А.** Диуани Хикмет. – Алматы : Мұраттас, 1993.
- 6 **Темкин, Э. Н. Эрман, В. Г.** Мифы Древней Индии. – М., 1982.
- 7 **Талжанов, С.** Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1975.
- 8 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1982. – 207 б.

References

- 1 **Kopeyuly, M. Zh.** 20 tomдық shyǵarmalar jınaǵy. II tom. [Kopeyuly M. Zh. collection of works in 20 volumes. Volume II]. – Almaty: Alash, 2003. –432 p.
- 2 **Evsyukov, V. V.** Mify` o vselennoj. [Evsyukov V. V. Myths about the universe]. – Novosibirsk, 1998.
- 3 Quran Kárim. [Quran]. – Medina, 1991.
- 4 El qazynasy eski sóz. V.V.Radlov jınaǵan qazaq folklorynyń úlgileri. [Treasure of the country is an old word. Samples of Kazakh folklore collected by V. V. Radlov]. – Almaty : Science, 1994.
- 5 **Yassauy, Q. A.** Dıyáni Hikmet. [K. A. Yassauy. Diwani Hikmet]. – Almaty : Murattas, 1993.
- 6 **Temkin, E. N. Erman, V. G.** Mify Drevnei India. [E. N. Temkin, V. G. Erman. Myths Of Ancient India]. – Moscow, 1982.
- 7 **Taljanov, S.** Aýdarma jáne qazaq ádebietiniń máseleleri. [Talzhanov S. Problems of translation and Kazakh literature]. – Almaty : Science, 1975.
- 8 **Derbisliev, A.** Arab adebieti. [Derbisliev A. Arabic literature]. – Almaty : Mektep, 1982. – 207 p.

Материал баспаға 16.03.21 түсті.

Г. К. Жусупова¹, Е. К. Жусупов²

¹Университет Туран,
Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 16.03.21.

ПОНЯТИЯ «ОГОНЬ», «ВОДА», «СВЕТ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЕВА

В мировой литературе понятия «огонь», «вода», «свет» занимают особое место. Не смотря на то, какую литературу мы берем, особое внимание уделяли этим понятиям. История происхождения этих понятий встречается в Библии и Коране, в древних легендах. В статье мы остановимся на понятиях «огонь», «вода», «свет» в произведениях казахского поэта, ученого Маашхура Жусупа Копейулы. В дастане «земля и небо» особое внимание уделено этим понятиям. В казахской литературе, в том числе в произведениях поэта Маашхура Жусупа Копейулы, остановившись на понятиях «огонь», «вода», «свет», поиск его истоков по наиболее распространенным легендарным образцам, Корану и Библии. В статье, в произведениях Маашхура Жусупа Копейулы описывается отражение понятий «огонь», «вода», «свет».

Ключевые слова: огонь, вода, свет, дастан Коран.

G. K. Zhussupova¹, Y. K. Zhussupov²

¹Turan University,
Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 16.03.21.

THE CONCEPTS OF «FIRE», «WATER», «LIGHT» IN THE WORKS OF MASHHUR ZHUSUP KOPEEV

In the world literature, the concepts of «fire», «water», «light» occupy a special place. No matter what literature we take, we paid special attention to these concepts. The history of the origin of these concepts is found in the Bible and the Koran, in ancient legends. In the article we will focus on the concepts of «fire», «water», «light» in the works of the Kazakh poet, scientist Mashhur Zhusup Kopeyuly. In the «earth and sky» dastan, special attention is paid to these concepts. In Kazakh literature, including the works of the poet Mashhur Zhusup Kopeyuly, focusing on the concepts of «fire», «water», «light», the search for its origins in the most common legendary samples, the Koran and the Bible. The article describes the reflection of the concepts «fire», «water», «light» in the works of Mashhur Zhusup Kopeyuly.

Keywords: fire, water, light, dastan, Koran.

Теруге 16.03.2021 ж. жіберілді. Басуға 26.03.2021 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
1,80 Mb RAM

Шартты баспа табағы 17,0. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Шукурбаева
Корректор: А. Р. Омарова
Тапсырыс № 3754

Сдано в набор 16.03.2021 г. Подписано в печать 26.03.2021 г.
Электронное издание
1,80 Mb RAM

Усл. печ. л. 17,0. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Шукурбаева
Корректор: А. Р. Омарова
Заказ № 3754

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz